

KRITIKAI RECENZIÓK

Balázs Ádám

A NEMZETI IDŐ ÁBRÁZOLÁSAI

ZOMBORY MÁTÉ: AZ EMLÉKEZÉS TÉRKÉPEI.
MAGYARORSZÁG ÉS A NEMZETI AZONOSSÁG
1989 UTÁN (L'HARMATTAN KIADÓ, 2011)

Még mindig a nacionalizmus korát éljük. A világot nemzetek közösségeként látjuk, a nemzet alapfogalmán keresztül értelmezzük a világ folyamatait. Milyen tájékozódási rendszerrel él a nemzetállami ideál, illetve mely tudományos eszközökkel tudjuk a nacionalizmus kétes világképét feltérképezni? Az emlékezés térképei című munkájában Zombory Máté, a nyugat-európai historiográfia, nacionalizmuselméletek és szubjektum-filozófiák hagyományából merítve térbeliségében ragadja meg a nemzeti idő lényegét. Zombory könyvét olvasva azt vizsgáltuk, hogyan ábrázolja a szerző sajátos szociológiai „térképeken” a magyar nemzet történetét, illetve a kollektívemlékezet-stratégákat a rendszerváltás óta eltelt periódusban.

Amint az emlékezést térképként gondoljuk el, az időt akarva-akaratlanul térben ábrázoljuk. Az emberi idő sajátos „térbelisége”, a tér és az idő között alkotott filozófiai megkülönböztetések, ez utóbbiak furcsa aszimmetriája, illetve adott esetben gyanús, sőt furfangos elhallgatása nem hiánycikk a hagyományos nyugati bölcseletben. E filozófiai gyökerek vizsgálata közben azonban feleslegesen messze eveznénk a történelmi-nemzeti idők azon ábrázolásaitól, amelyek a huszadik század eleje óta éppenséggel térbeliségében ragadják meg a múltat, illetve jelölnek meg lehetséges tájékozódási pontokat a történelemben és a társadalmakban.

Az emlékezés térképeiben Zombory Máté ebből a legújabb kori történelemelméleti, szociológiai, továbbá nacionalizmuselméleti hagyományból merítve javasol tájékozódási lehetőségeket a magyar nemzeti múlt legújabb „térképein”.

A nemzeti múlt tájékozódási pontjai a rendszerváltás következtében új aktualitásra leltek. Fogalmazhatunk úgy is, hogy bő két évtizede múltba és jövőbe vezető útjainkon lecseréltük a kijelzők és irányítótablák jelentős részét. E leváltások történelmi lehetőségét kihasználva azonban nem egy új kép körvonalait rajzoltuk meg, hanem számos egymásba ütköző, egymással rivalizáló térképet, más szóval narratívát alkottunk a nemzet helyéről és szerepéről a régióban, Európában, a világban. Amit Zombory tanulmányában térképnek titulál: eleven és mozog. Tájékozódunk a nemzet térképein, e térképek azonban mint múlt, jelen és jövő *elbeszélései* maguk is mozgásban vannak. A nemzetről szóló elbeszélések, illetve szónoklatok elemzése így nem más, mint a nemzeti idő diszkurzív feltérképezése. Erre a kartográf szerepre vállalkozik a szerző.

A NACIONALIZMUS KORA

Korunk bizonyos értelemben úgy viszonyul a nemzet fogalmához, mint Szent Ágoston az időhöz: tudjuk, mi a nemzet, de ha megkérdezik, hirtelen mégsem tudjuk. A nemzet korunk egyik alapfogalma, így sarokköve is egyben. Zombory úgy fogalmaz, hogy a

„nacionalizmus vizsgálatakor tekintetbe kell venni, hogy a nemzet konstrukciója egyúttal a nemzetek világának előállítását jelenti” (Zombory 2011: 14). Nacionalizmus alatt ezért nem túlfűtött hazafiságot kell érteni, hanem azt a tényt, hogy nemzetekben gondolkodunk és gondoljuk el a világot, országot és államot, azonosságot és másságot.

Elméleti felvezetésében Zombory a nacionalizmus korát térbeli magától értetődőségében vizsgálja. A „nemzetállami területi ideál” feltérképezésével igyekszik fogást találni e kétes magától értetődőségen, amely korunkat jellemzi. A terület egy nemzet számára szükségszerű, „minden nemzet területtel kell rendelkezzen” (i. m.: 16), továbbá természetes, amint e terület nemzeti tájjá, szinte a „Természet részévé válik” (i. m.: 25). A szükségszerűség és természetesség meghatározzák a nemzetállami területi ideált; nem objektív paraméterekről van szó azonban, hanem sokkal inkább követelésekről. Valóban, e magától értetődőség mint tudás egyben hatalmi követelés is: Zombory *territorializációnak* nevezi a tér területté szervezésének gyakorlategyüttesét, érintve ezáltal – tudás és hatalom között – Michel Foucault munkáit, illetve előadásait a biopolitikáról (Foucault 2004a, 2004b).

Szükségszerűség és természetesség kereszteződésében fény derül a nemzet antropomorf lényegére: ránézünk Franciaország körvonalaira, és az *Hexagone*-ban magát a francia jellemet látjuk, a francia nemzet állítólagosan időtálló önazonosságát. A térkép tudományos precizitással megrajzolt földrajzi dokumentum, szemünkben mégis történelmi sikereket és kudarcokat, kinyilatkozásokat és indulatokat, nemzeti identitásokat elevenít meg. Érdekes módon a leg tárgyilagosabb világtérkép is kinyilatkozó jellegű.

A nemzetek közötti tér kapcsán Zombory megemlíti a világatlaszok azon fejezetét, amelyben a nemzeti lobogók, illetve címerek szerepelnek együttesen. A világatlasz ezen oldalain közösségként tekinthetünk a világ valamennyi nemzetére. Az összes többi nemzet együttes jelenlétében gyönyörködhetünk saját nemzetünk különbségében, tehát egyediségében. Hozzátehetjük, hogy a világ lobogóinak együttese, akárcsak maga a világtérkép „sikere” a szinkronban rejlik. Amikor a repülőgépen, többnyire unalmunkban a fedélzeti magazin térképén nézegetjük a nyilak által megjelölt úti célokat, nem a lehetséges utazások tér- és időbeli élményét képzeljük el (miközben elvileg éppen „utazunk”), hanem azt a különös erőt és hatalmat érezzük át, amelyet a térben igencsak messze fekvő városok ábrázolt egyidejűsége sugároz. A térképen a nyilak nem folyamatokat láttatnak, hanem, a szó francia értelmében, „hatalmat” (a *pouvoir* mint főnévi igenév a hatalom gyakorlata mellett a tett lehetőségét is kifejezi).

Ha már a franciáknál tartunk, hozzáfűzhetjük: az *Air France* légitársaság fedélzeti magazinjában valamennyi nyíl Párizsból indul, Párizssal egy időben adott az egész glóbusz, és ez korántsem pusztán semleges információ a francia légitársaság részéről, amely értelemszerűen otthonról indítja járatait, hanem igenis „uralmi rendre” emlékeztető

sugárzás. Vissza is kanyarodtunk Zombory megállapításához, amely szerint „a nemzetek világának [...] térbeli rendje nem természetes vagy normális állapot” (Zombory 2011: 21). A világtérkép nemzetekben gondolkodik, aligha bukkanunk teljesen „ártatlan” térképre annak ellenére, ahogyan Zombory is megjegyzi, hogy a nagy felfedezések korabeli, megtett utakat, akadályokat és veszélyeket ábrázoló világtképeket leváltották a modern tudomány precizitását tükröző tárgyilagos, úgymond „végre-valahára befejezett” térképek.

AZ EMLÉKEZÉS TÉRBELISÉGE

A térkép nem ártatlan, továbbá mozogásban van. Tanulmányának második, témájának szintén elméletileg megágyazó fejezetében Zombory az emlékezés térbeliségét vizsgálja, megvilágítva, hogy az úgynevezett mnemotechnikák, tehát a múlt idő térbeli tárolásának módszerei az ókorig vezetnek vissza. A *lokalizáció* fogalmát felvezetve a szerző Maurice Halbwachsra támaszkodva kifejti, hogy „minden társadalmi csoport megrajzolja a maga sajátos formáját a térben, és kollektív emlékeit az így meghatározott térbeli keretben találja meg újra” (Zombory 2011: 57), ahogyan az ókori mnemotechnikák egy rendezett ház tervrajzát javasolták a szellemi dolgok, gondolatok rendezett tárolására az emberi memóriában. A modern emlékezet, esetünkben a kollektív emlékezet is hasonlóan jár el, ám a tér, amelyben a memória elrendezi a múlt emlékeit nem egy többnyire semleges római *domus*, hanem az a szignifikáns történelmi hely, amely az adott csoport számára „szükségszerűen” és „természetesen” adva van. A jelent saját múltjával összekötő narratívák az emlékezés kollektív gyakorlatán keresztül szüntelenül újrarajzolják a csoport által tapasztalt teret.

Zombory lokalizációnak nevezi azt a térbeli gyakorlatot, amely, modern mimézisként, a közös múlt elbeszélésén keresztül megjelöl a jelenben egy helyet az elbeszélő, illetve hallgatósága számára, és e tájékozódási centrumból kiindulva eleveníti fel a közös múltat, ezen belül az olykor hivatásszerűen megtett utakat, továbbá cudar történelmi zsákutcákat. A lokalizáció megjeleníti, átélhetővé teszi a múltat, amely az elbeszélésben szinte szabad szemmel követhető.

A lokalizáció gyakorlatát Zombory az 1990 és 2005 között, augusztus 20-a alkalmából elhangzott állam- és kormányfői beszédek elemzésével illusztrálja tanulmánya harmadik fejezetében. Elemzése színes és szellemes, e sorok olvasóját ezért egyenesen hozzáirányítanánk a lokalizáció magyar gyakorlatának hivatalos példái részletesebb feltérképezése kapcsán. A mai olvasónak azonban bizonyos értelemben kronológiailag is tovább kell gondolnia a könyvet, mivel elmondható, hogy 2005 óta a nemzeti identitás fogalma, illetve a történelmi múlt kapcsán kialakult narratívák jelentős mértékben, mondhatjuk: vészjóslóan radikalizálódtak. A múlt felidézései-rekonstruálásai olykor a

megbékélést szolgálják, gyakran azonban az uszítás céljára sajátítják ki a lokalizáció gyakorlatát. Tény, hogy a szélsőjobboldali narratívák térnyerése egészen torz térképeket szült az elmúlt években.

Nem indokolt kellőképpen, hogy Zombory az általa vizsgált periódusban kizárólag állam- és kormányfői beszédeket elemez. E hivatalos narratívák a további fejezetekben elemzett, hétköznapi emberekkel készített interjúkkal kerülnek kontrasztba. Igaz, a szövegelemzések körül a szerző bőven végez elméleti kartográfiát, így például az orientalizmus és a Kelet-Nyugat tájékozódási képleteinek fejtegetése mentén bőven akad útjelző az elmúlt huszonegy év szélsőjobboldali narratívái feltérképezéséhez.

AZ ELBESZÉLÉS TÖRTÉNELEM ÉS FIKCIÓ KÖZÖTT

A „térnek annyi megjelenési formája van, ahány csoport” (Zombory 2011: 57) – illetve szinte annyi csoport képződhet, ahány elismerésre törekvő megjelenési forma létesül. A térképek rivalizálnak, konfrontálódnak, gyakran igyekeznek kiküszöbölni egymást. A rendszerváltás óta Magyarországon ez elsősorban annak a már említett lehetőségnek tudható be, hogy a „legkülönbözőbb csoportok lépnek fel az „elfelejtett történelem” nevében saját múltjuk elismerése érdekében.” Pontosabban: *felléphetnek*, és ezáltal a „versengő múltreprezentációk [...] gyakran nemcsak a nemzeti, hanem a tudományosan előállított történelmet is megkérdőjelezzik” (i. m.: 65). Tény, hogy a mai Magyarországon hemzsegnak a kalóztérképek. Egy kalóz a fennálló rend eszközeivel, hajóval és a tengeri kereskedelem útvonalait követve tör a fennálló rendre. Az említett történelmi „kalóztérképek” ugyanígy kortárs eszközzel, tudniillik a múlt szabad hozzáféréssel élnek vissza, és támadnak rá magára a fennálló rendre, esetünkben a történelemtudományra. Egyes fantáziadús térképek alapján a spájzhoz érve ezért az oroszok helyett olykor hun előőrsebe botlunk.

A rendszerváltás adta „térképszerkesztési” lehetőség igen hamar szükségessé tette a tudományos felülvizsgálatot. Zombory megállapítja, hogy az „emlékezés kulturális gyakorlatainak az a paradoxona, hogy míg azzal kecsegtetnek, hogy a felejtés félelmére és veszélyére túlélési stratégiákkal szolgálnak, ugyanakkor e stratégiák [...] maguk is ki vannak téve a folyamatos változásnak. Innen a rekonstruált múltak mindenkori kétségbefonhatósága” (i. m.: 65). Abban rejlik az ellentmondás, hogy a tudatlan, a múltat eltorzító térképek illúziókban ugyanúgy plurálisak, mint a történészí vitára bocsátható, tudományos gonddal megszerkesztett múltelbeszélések. Az előbbiek a tények tükrében vonhatók (könnyen) kétségbe, utóbbiak éppenséggel attól alkalmasak szakszerű vitára, hogy mint hiteles olvasatok, nyitottak a cáfolásra (ami az angolszász *falsification* lényege).

Közös nevezőként a képzelőerőt jelölhetjük meg. Zavarba ejtőnek tetszhet, hogy e fogalom a múlt eseményeinek elbeszélésében ugyanúgy központi szerepet tölt be, mint a fikcióban. A történelmi adatok, dokumentumok, illetve a közelmúlt esetében a tanúk beszámolóinak feldolgozása és elbeszélése narratív struktúrákat vesz igénybe, akárcsak a mesék. Mind a két típusú elbeszélésnek megvan a maga sajátos *ideje*, továbbá mind a két narratívában fellelhető az elbeszélő, Paul Ricoeur szakszerűbb kifejezésével: egy narratív identitás. Ez utóbbi aligha választható el az elbeszélés idejétől, sőt: éppenséggel az elbeszélés idejében azonosítható – véleményünk szerint akkor is, amikor – például egy történelmi okfejtés esetében – a „narratív identitás” nem szerepel az elbeszélésben, hanem pusztán ítélőereje és gondolatai révén remél azonosulást az olvasó részéről. Mehetünk még tovább: egy Studs Terkel-féle *oral history* sem nélkülözheti a cselekményszöveget, egységet biztosító elbeszélőt. Felmerül a kérdés: ki voltaképpen a történész, a maga közéleti szerepével és felelősségével, és „ki” az általa létrehozott történelmi narratíva elbeszélő énje?

Paul Ricoeur művében az identitás, az elbeszélés és az emlékezés kulcsfontosságú fogalmak. *Idő és elbeszélés* című háromkötetes tanulmányában Ricoeur megjelöl egy jelentős méretű halmazt, tudniillik az elbeszélést (a mimézist), annak érdekében, hogy e megjelölt halmaz alakította szellemi mozgástérben hozzáfogjon a különböző egységek meghatározásához, tehát különválasztásához. Hol ér véget a történelmi narratíva, és hol kezdődik a fikció? Hiába kitaláció a mese mint narratíva úgy működik, mint egy beszámoló: nem létező dolgokra *utal*, ahogyan a történelmi elbeszélés is utal a már nem létező dolgokra, eseményekre. Az *Idő és elbeszélés* egyik központi fogalma a cselekményszöveg, mely kifejezés csupán hozzátétőlegesen adja vissza a francia *mise en intrigue* fogalmát. Ez utóbbi lendületesebb, továbbá szinte közvetlenül utal arra a tényre, hogy munkájában a történész alapvetően kérdésekre válaszol, így a tények ismeretében a helyes kérdések felvetése és felügyelete alakítja elbeszéléseinek következetességét, illetve garantálja narratívái hitelességét (Ricoeur [1983] 1991).

Cselekményszöveg híján a múlt nem alakul történelemmé. Megfelelő narratívák nélkül sem megismerésre, sem vitára nem válik alkalmassá, és így végső soron az emlékezés is elmarad. A cselekményszöveg maga az elbeszélés feltétele. Fernand Braudel *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* (Braudel [1949] 1993) című terjedelmes munkáját olvasva például hamar egyértelművé válik, hogy a történelmi cselekmény fő szereplői nem az emberek, és nem is a „nagy emberek”, mint a címben szereplő II. Fülöp, hanem maga a tenger. A mediterrán földrajzi egység maga a főszereplő, aki köré a történész felfűzi, és így rendhagyó megvilágításban közölhetővé teszi az emberek történelmét. Jacques Le Goff kutatásainak jelentős részét egy „másik Középkor” megelevenítésének szentelte, amelyben a hagyományosan „sötétnek” beállított középkori

századokban az emberi élet jut főszerephez, a maga korabeli örömeivel és teljességével (Le Goff 1991). Fontos megismételni, hogy nem kizárólagos elbeszélésekről van szó, hanem vitára képes olvasatokról, amelyek éppenséggel e képességükkel gazdagítják a történelem tudományát. Nem nehéz innen arra következtetni, hogy a tényeket megkerülő, történelmet torzító „térképezések” lényegükből adódóan a tények mellett a vitát is kerülik más térképezésekkel.

Zombory könyvében az imént felvázolt történelemelméleti hagyomány, a nacionalizmus és a képzelet angolszász kezelése (Eric Hobsbawm, Benedict Anderson) és a Pierre Nora neve által fémjelezett térbeli emlékezetkritikák kereszteződésében a térképeké a főszerep. A térképeket a lokalizáció gyakorlatában mozgásba helyezik vezető politikusok, tőlük eltérően alakítják hétköznapi emberek, nem utolsósorban a határon túliak, továbbá az előzőtt, illetve visszatelepült csoportok narratívái, amelyek tanulságos ellensúlyt képeznek a hivatalos narratívákkal szemben. A térkép az *intrigue*, amelyhez Zombory szociológiai terminológiáját igazítja és alakítja, így maga az egyre tisztább és részletesebb (tér)kép ad értelmet a különböző elbeszéléseknek.

E sorok írója ígéretes jövőt jósol e térkép-fogalomnak a magyar múltfeltárásban. Magyarországon, ahol az irredenta térképek hétköznapi ikonokká léptek elő, éppenséggel a feltérképezés, illetve e metafora igényes továbbszövése hozhat létre új, ésszerű és megalapozott tájékozási lehetőségeket. Hiába tűnik úgy, hogy a „Nagy-Magyarország” ikon lendületbe hozza a kollektív emlékezést és magát a térképet, a valóságban alapvetően statikus. Adottnak tűnteti fel magát. „A spontánnak nevezett emlékezet nem más, mint jelen lévő múlt, nem is múlt tehát, amely mindig feltételez valamilyen szakadást, hogy viszonyba lehessen lépni vele, és ezáltal egyáltalán beszélni lehessen emlékezetéről”, írja Zombory (2011: 63). Egy „Nagy-Magyarország” térképen aligha jelölhető meg emlékezhely, Pierre Nora kifejezésével *lieu de mémoire*. A múltban élő nemzet éppenséggel saját történelmétől fosztja meg magát. Együtt jelenik meg Ricoeur két aggodalma, a „túl kevés, és a túl sok hajlandósság az emlékezésre” (Ricoeur 2000: I). Az említett magyar ikon szabotálja a történelmi tapasztalatok kialakulását. A tapasztalatszerzés reflexív logikája nélkül ezért nem a dicsőített múlt, hanem sokkal inkább a történelmi baklövések ismétlődnek meg.

NEMZET, IDENTITÁS ÉS AZ OTTHONOSSÁG MEGTEREMTÉSE

Idő és elbeszélés között fogalmazódik meg az identitás sokrétű kérdése. Ricoeurnél „az identitás tárgyalásába be kell vonni az időbeliséget, hiszen a személyiség és a cselekvés elméletei nem veszik figyelembe, hogy a személynek, akiről szó van, története, méghozzá

saját története van. Kérdés tehát, hogyan biztosítja az egyén időbeli állandóságát: miképpen marad önmaga, ha már nem ugyanaz, mint egykor?”, foglalja össze Ricoeur alaptételét Zombory (2011: 134).

Az *Idő és elbeszélés* szövegében nem teljesedett ki Ricoeur számára az identitás fogalma. A francia gondolkodó tovább vizsgálja ez utóbbit a *Mi magunk mint egy másik* című, 1990-ben kiadott tanulmánykötetében, amelynek egyes téziseit, a velük járó francia-magyar fordítási nehézségekkel együtt Zombory több oldalon keresztül szemlélteti.

Személyes és narratív identitás között navigálva Ricoeur újra kifejti: az azonos pusztán egy része az identitásnak. Önmagában az azonos nem számol be az identitás időbeliségéről. Ricoeur megemlíti Braudel többkötetes munkáját *Franciaország identitásáról* (Braudel 1986), amelyben a történész az „azonost” keresi Franciaország sokszínűségében. Ricoeur jól látja, hogy Braudel nem egy előre adott, mozdíthatatlan, változásra képtelen magot keres a francia identitásban, mivel a történész ügyel arra, hogy az „identitást” sose fossza meg történelmi és földrajzi valóságától, tér- és időbeli megnyilvánulásaitól. Az identitás mint előre adott, mozdíthatatlan és változásra képtelen mag kényszerképzete táplálja Ricoeur szerint a „nemzeti identitás” szélsőséges ideológiáit, amelyeket 1990-ben elsősorban a Nemzeti Front képviselt (Ricoeur 1990: 148). Ricoeurt feltehetően nemigen lapozgatják azok a jelenlegi kormány-, illetve elnökpárti politikusok, nem beszélve magáról a Francia Köztársaság elnökéről, akik Franciaországban néhány éve külön miniszteri tárcát hoztak létre a „nemzeti identitás” kezelésére, és akik a tárca átnevezése után „közéleti vita” formájában intézményesítették újra a „nemzeti identitás” kérdését.

Amikor megállapítjuk, hogy a „magyar nemzeti identitás” torz, és ezért orvosolni kell, könnyen, szinte észrevétlenül azon ideológiák pályájára kerülhetünk, amelyek éppenséggel foggal-körömmel „védik” a magyar identitást mint előre adott, mozdíthatatlan és változásra nem szoruló magot. A történelmi szembesülések, illetve megbékélések nem örökérvényű események, amelyekre végre-valahára, egyszer s mindenkorra sor kerül, hanem folyamatok, amelyek új folyamatokat szülnek. E folyamatoktól megfosztva az azonosra leszűkített identitás újból a szélsőségek prédájává válhat.

Térbeliségében vizsgálva a nemzeti önazonosság témáját Zombory szakszerűen megkerüli ezt az ellentmondást. Térképein tájékozódási pontokat jelöl meg, szabadon hagyva ezáltal a járható utakat, sávokat, ellentétben az emlékezés azon formáival, amelyek a nemzetállam ideális magjára szűkítik le a „tájékozódás” lehetőségeit. „Ha a természetivé tétel révén valósul meg, az emlékezés térbeli gyakorlatainak lokalizációt teremtő képessége nem látható, nem elismert, és ezért korlátozott, ennek a következménye a tehetetlen haza, amely nem igényli a gondoskodást” (Zombory 2011: 286).

A természetivé tétel, maga e kétes „természet” végső soron magával a műveléssel, a kultúrával alkot ellenpárt. Ha a nemzetet változatlan testként értelmezzük, amelyet nem szükséges művelni, szinte nem is értelmezzük, hanem reá utalva ajánlunk kényelmes egérutakat a kultúrával járó munka, illetve a kihívások elől. A nemzetállami ideál értelmében ugyanis „az otthonosság eléréséért és fenntartásáért nem kell semmit tenni, a haza önmagától szolgál menedékként” (i. m.: 44).

Érezhetjük-e egyáltalán otthon magunkat egy *azonos* világban? Nagy valószínűséggel nem. Az otthon nem egy statikus és változatlan mag, amely tér- és időbeli fejlődésünk ellenére „ép” marad. Fejlődik, mozog, elmozdul. Az otthonosság körét folytonosan újra kell rajzolnunk, térben és időben, máskülönben nincs mit... elmesélnünk. A hiteles elbeszélést mellőzve az *azonos* mag éppenséggel az önmagunkkal, identitásunk összetett valóságával történő megbékélést függeszti fel. Egy *azonos* világ reménye felfüggesztett valóságokhoz vezet, melyeknek nyelvtanából kitörölődnek az időragozások.

Számos veszélyes kaland és megpróbáltatás mellett Odüsszeusz az emlékezés és az elbeszélés szeszélyes vizein (térképén?) tért haza. Ami közel sem volt veszélytelen: lehet, hogy éppenséggel a múlt őszinte elbeszélése jelentette számára, és jelenti ma a nyugati ember számára az egyik legnagyobb kihívást.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Braudel, Fernand (1986): *L'identité de la France*. Arthaud.

Braudel, Fernand ([1949] 1993): *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, T1-T2-T3*. Lgf.

Foucault, Michel (2004a): *Sécurité, Territoire, Population. Cours au Collège de France 1977-1978*. Seuil/Gallimard.

Foucault, Michel (2004b): *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France 1978-1979*. Seuil/Gallimard.

Le Goff, Jacques (1991): *Pour un autre Moyen-Age. Temps, travail et culture en Occident*. Tel/Gallimard.

Ricoeur, Paul (1990): L'identité personnelle et l'identité narrative. In: *Soi-même comme un autre*. Points-Seuil.

Ricoeur, Paul ([1983] 1991): *Temps et Récit I*. Points.

Ricoeur, Paul (2000): *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil/Gallimard.